

2. ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ ԵՎ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՐԾՐՈՒՆ ԱՎԱԳՅԱՆ

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔԸ

Աշխարհի շատ ժողովուրդների համար գրականությունը գեղեցիկը պատկերելու միջոցներից մեկն է՝ պերճացում, կյանքի արտահայտություն, ժամանցի պարագա: Հայ մարդու համար այն հոգևոր սնունդ է, հոգեկան հաց, մեր ժողովրդի էությունն ու կոչումը այս աշխարհում հաստատող միջոց, հայ ոգու գոյատևման կարևոր ազդակ, հային հայ պահող խարիսխներից մեկը, աշխարհի անարդարությունների դեմ ընդվզող աղաղակ, նաև ապրել ուզող ժողովրդի հուժկու կանչ: Պատմությունը ժողովրդի անցած մարմնավոր կյանքի իրողություններն է փաստում, գրականությունը ժողովրդի ոգեղեն արժեքներն է արձանագրում, նաև ոգու՛ն պատմությունը, մեր պարագայում՝ **հայ ոգու** պատմությունը: Այն ոգու, որ Վահան Թեքեյանն անվանում էր «հողմակոծ ծառը վսեմ», այն ոգու, որ մերթ «անյոյս լացալ» ու մերթ «մրկաթել մինչև ի փառք խոյացալ», այն ոգու, որ «զերդ զինուոր մ՝ որ կը կռուի անդադար»¹:

Հայ գրականությունը իր սկզբնավորման օրվանից եղավ ու մնաց հայ կյանքը ուղղորդողներից մեկը: Նա է, որ զարկ տվեց աշխարհիկ մտածողությանը, վերածնության սկիզբը դրեց (Նարեկացուց մինչև Քուչակ), նա է, որ ձև ու մարմին տվեց և գեղարվեստական խոսքի մակարդակին բարձրացրեց աշխարհաբարը, տարածեց լուսավորական գաղափարներ: Սրա շնորհիվ է, որ մեր գրակա-

¹ Տես Վ. Թեքեան, Կեսգիշերեն մինչև արշալոյս, Փարիզ, 1919, էջ 40:

նությունը, այսինքն՝ գեղարվեստական խոսքը, ներառում է ժողովրդական զգացումների, մտքերի, ազգային բաղձանքների ու լեզվական արտահայտչամիջոցների բարձրագույն դրսևորումները, որ իր լուսավոր մատյաններում պատասխանել է այն հարցերին, թե ով ենք մենք, որտեղից ենք գալիս և ուր ենք գնում: Հարցեր, որոնք պայմանավորել են ոչ միայն մեր գրականության բովանդակությունը, այլև նրա արտահայտման ձևերը: Փաստ է, որ Կորյունի, Եղիշեի, Խորենացու, Ագաթանգեղոսի, Բուզանդի, Փարպեցու և մեր մյուս պատմիչների գրքերը որքան պատմություն, նույնքան էլ գրականություն են բառի ամենալայն առումով, Խորենացու խոսքերով ասած՝ «փոքր ածուխ»՝ «... բոլոր հյուսիսային ազգերի մեջ վեհագույնի»՝ հիշատակման արժանի գործերի **ընտրովի, մշակված ու նպատակադիր** գեղարվեստականացված շարադրանքներ:

Այո՛, գեղարվեստական հանդերձավորում, մտքի թռիչք, ընդհանրացումների խտացում, պատկերավորման բազմաձևություններ: Այսուհանդերձ, որքան էլ զարմանալի է, հետագայում մեզանում ստեղծված գրականությունը ավելի քիչ զբաղվել է հենց գեղարվեստի մտահոգություններով, որը բացատրվում է մեկ միակ պատճառով՝ պետականության բացակայությամբ, որը հայ գրականությանը ստիպել է զարգանալ յուրահատուկ մի առաքելության՝ տալ ժողովրդական ընդհանուր մտահոգությունների ու ազգային-քաղաքական կյանքի ոչ այնքան գեղագիտական, որքան գաղափարական պատկերը: Սկսելով «հասարակ լեզվով» ու «պատմածների ճշմարտությամբ» ներկայացվող ասքերի ու բանահյուսական չափածոյի օգտագործումներից (Խորենացի)՝ այդ գրականությունը բարձրացավ մինչև ազգային ինքնուրույնության ու ազատաբաղձության գաղափարների արծարծումներ (Աբովյան), հասավ անցնելիք ուղիների որոնման ու գործունեության հստակ մատնանշումների (Րաֆֆի), ժողովրդական իմաստնության (Թումանյան) ու հայրենամովիրման պատգամների տարփողումների (Վարուժան, Սիամանթո, Չարենց, Դեմիրճյան):

Գրականությունը, եթե հաշվի չառնենք ժողովրդական բանահյուսական նյութը, իր բնույթով անձնական ստեղծագործության արդյունք է, սակայն անկախ այն բանից, թե ինչ է գրել հայ գրո-

ղը, թե ում է դարձրել իր հերոսը և ինչ գաղափար ու նվիրում է շոշափել, իր ընդհանրության մեջ նրա համար հարցերի հարցը եղել ու մնացել է հայրենիքի ճակատագիրը, այլ խոսքով ասած՝ **հայրենիքը հայ գրականության գլխավոր հերոսն է**: Ամեն բանից վեր և ամեն բանից առաջ Հայրենիքն ու նրա ճակատագիրը. սա հայ գրականության ամենաբնորոշ առանձնահատկությունն է, որը նրան գատում է աշխարհի շատ ժողովուրդների գրականություններից: Այն հայրենիքը, որն այնքան տարուբերվել է կյանքի ու մահվան միջև, բզկտվել տառապանքի բավիղներում, այն հայրենիքը, որը որպես մշտական ուղեկից ունեցել է սովը, թշվառությունը, թալանն ու բռնությունը: Բայց միշտ կամ գրեթե միշտ հայ գրողը հնչեցրել է ապրելու և հարատևելու իր հավատը, որն այնքան համահունչ է եղել իր ժողովրդի կյանքի ընթացքին՝ միշտ դեպի վեր, **դեպի Ազատն Մասիս**, այսինքն՝ Արարատն ի վեր՝ մեր ազգային գոյության ու ոգու մարմնացման այդ բարձրագույն խորհրդանիշը: Եվ պատահական չէ, որ Արարատը մեր գրականության մեջ պանծացվել է բազում երանգավորումներով: Այն Արարատը, որ Բաֆֆու «Սամվել» վեպում պատկերվել է որպես Արարատյան դաշտի իմաստ, ասել է թե՛ կյանքի հավերժացում, Կոստան Ջարյանի վեպում՝ «Մեծ պարոն», Համաստեղի պատմվածքում՝ «աշխարհի ամենազեղեցիկ լեռը», Չարենցի պոեմում՝ «անհաս ու վեհանիստ», մեր «գոյության խորհուրդը», մեր ողջ պոեզիայում՝ ամեն մի հայի համար՝ կյանքի տեսիլք ու իմաստ, թաքնված երգ, շողացող լույս, քարացած մեղեդի ու ներդաշնակություն:

Մեր լավագույն գրողներից մեկը՝ նույն Կ. Ջարյանը, գրել է. «Արարատը և Հռիփսիմեն Հայոց աշխարհի հոգեկան այն երկու բևեռներն են, որոնց միջև ընթանում է ամբողջ հայ ժողովրդի պատմությունը»²:

Այդ պատմությունն ընթացել է տառապանքի ու հերոսացման բավիղներով: Մեզանից դեռևս հազար վեց հարյուր տարի առաջ Խորենացին ողբում էր հայ կյանքի այդ դժվարին ընթացքը, ինչպես նաև «Հայոց թագավորության Արշակունյաց ցեղի դադարը», որի պատճառը ոչ միայն արտաքին թշնամիներն էին, այլև մեր «խստասիրտ ու չար թագավորները», «ինքնահավան» ուսուցիչ-

² Կ. Ջարյան, Նավը լեռան վրա, Եր., 1985, էջ 522:

ները, «սնափառ» կրոնավորները, «ծուլ» աշակերտները, «ագահ» իշխանները, «տմարդի» դատավորները³: Այսպես այդ հայրենիքում, գրեթե միշտ, Հովհ. Թումանյանի խոսքերով ասած, «թալանել են մերոնք ու այլերը»⁴:

Այս ամենը ստիպել է հայ գրողին «առագաստի երգերի» փոխարեն «սգավոր խոսք ասել» (Խորենացի), որ բանաստեղծորեն ձևակերպվել է նաև Չարենցի «Հարդագողի ճամփորդները» գործում, երբ գրողը ստիպված է եղել երգել հայ կյանքի «գորշ օրերի» տաղտկությունը, կյանքի անմխիթար զառանցանքը, սերունդների «երագորեն-հոգեվար» երթը պատմության քառուղիներում, արտահայտել այն միտքը, որ հայ սերունդների աչքերը այդպես էլ «արևներ չտեսան».

*Ես ուզեցի երգել գովքը աստծու,
Երգել փառքը պայծառ սիրո ու հացի՛.
Սիրտս լցվեց... բայց չգիտեմ, թե ինչու –
Գորշ օրերի տաղտկությունը երգեցի...⁵*

Հայ կյանքի ընթացքը երբեք ներդաշն չի եղել: Անտառներից ու ձորերից, անապատներից ու տափաստաններից դարեր շարունակ ներխուժել են պարսիկներն ու բյուզանդացիները, թամերլաններն ու չինգիզխանները, արաբները, սելջուկներն ու թաթարները: Հայ կյանքը բզկտվել է այդ հորդաների ավերներից: Եվ հայ գրողը ստիպված է եղել գրելու նաև բողոքի ու նգովքի խոսքեր:

Անգամ Սեծարենցի նման քնարական ու մելամաղձ բանաստեղծը գրել է.

*Քոյր, մոտեց՛ուր իմ ձեռքին
Աստվածարոցն հըրացան
Ձի ամե՛ն բան ինձ կրկին
Կը հիշեցնե վրեժն արյան...⁶*

Սակայն մեր գրականությունը ի վերջո քրիստոնյա ժողովրդի գրականություն է, հետևաբար՝ լցված աստվածաշնչյան պատգամներով: Բարու և ազնիվի, նվիրման ու գեղեցիկի տարփողու-

³ Տե՛ս Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, Եր., 1981, էջ 315-316:

⁴ Հովհ. Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, Եր., 1988, էջ 251:

⁵ Եղ. Չարենց, Ընտիր երկեր, Եր., 1955, էջ 141:

⁶ Մ. Սեծարենց, Երկեր, Եր., 1986, էջ 134:

մը այդ գրականության հատկանշական կողմերից է, որը նրան հաղորդել է ոչ միայն մարդասիրական, այլև խաղաղասիրական բնույթ: Ասենք նաև, որ քրիստոնեության ընդունումը լոկ հավատքի հարց չի եղել հայության համար: Այն նաև առաջադիմական մտքի, ավելի բարձր բարոյական չափանիշների, մշակութային առաջընթացի խնդիր է հետամտել: Ահա թե ինչու նվաճման, այլ ժողովուրդներին ստրկացնելու գաղափարները հայ գրականության մեջ երբեք չեն պանծացվել: Անգամ արշավանքի մեջ գտնվող հայ թագավորը ուրիշ ժողովուրդներին տիրելու մասին չէ, որ մտածել է, այլ մորմոքվել է իր հայրենի եզերքի կարոտներով:

*Ո՛ տայր ինձ զծուխն ծխանի
եւ զառաւօտն նաւասարդի...⁷*

Բռնությունը, հարստանալու մոլուցքը, իշխանատենչությունը հայ գրականության բովանդակությունը չեն կազմել երբեք: Մինչդեռ ազատաբաղձության գաղափարները հնչել են մշտապես ու իմաստավորվել են ինքնուրույն պետականության, առաջադիմության, արվեստների ու մշակույթների զարգացման առաջադրանքներով: Ազգակիր ու մշակութակիր այդ իրողությունների շնորհիվ է, որ հաճախ իրենք՝ նվաճողները, նվաճվել են տեղացիների կողմից, մերվել ու անգամ ձուլվել նրանց, որի մեջ նվազ չէ ավելի բարձր մակարդակում գտնված ինչպես մեր ազգային ողջ մշակույթի, այնպես էլ հայ գրականության դերը:

Ազատաբաղձության ակունքները հայ գրականության մեջ ձգվում են մինչև մեր բանահյուսական պատառիկները՝ Հայկի, Տիգրանի, Արտաշեսի ժամանակների դեպքերը: Հենց նրանց ու նրանցից հետո եկած ժամանակների ու գործերի մասին խոսելիս էլ մեր հանճարեղ Քերթոզահայրը հնչեցրել է հայ կյանքի բոլոր ժամանակների համար կենսունակ ամենամեծ գաղափարը՝ ազգային «մեկ փարախի մեջ ժողովված» լինելու անհրաժեշտությունը՝ աշխարհի «զայլերից զգուշանալու համար»⁸: Այդ ազատաբաղձության ու միասնության պատգամները նոր թափով ու նոր որակներով ի հայտ եկան մանավանդ մեր հանճարեղ էպոսում՝ երկու Մեծերների ու Ղավթի կերպավորումներում:

⁷ «Մարգարիտներ հայ քնարերգության», Եր., 1971, էջ 41:

⁸ Մ. Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 313:

Աշխարհի քիչ ժողովուրդներ ունեն այնպիսի էպոս, ինչպիսին «Սասունցի Դավիթն» է, որը բարձրացնում է ոչ թե նվաճման, պատերազմի ու արշավանքների գաղափարներ, որ շատ ու շատ ժողովուրդների էպոսների հիմնական գաղափարադրույթն է (շուներական «Գիլգամեշ», գերմանական «Նիբելունգների երգը», ռուսական «Ասք Իգորի գնդի մասին» և այլն), այլ կառուցման, արդարության, սեփական հողն ու երկիրը պաշտպանելու, անձնագոհության ու բարության վեհ պատգամներ, որոնք մեր գրականության մեջ հատկապես շեշտվում էին մինչև XIX դարի վերջերն ու XX դարի առաջին երկու տասնամյակներին: Այս առումով նշենք մեր էպոսի ևս մի առանձնահատկություն. այլ էպոսներում ներկայացվում են օտար հողում կատարվող իրադարձություններ, մինչդեռ հայ էպոսում գործողությունները մեծ մասամբ ընթանում են հայրենի հողի վրա:

Կարելի է ասել, որ XX դարասկզբից մեր գրականության բովանդակությունը սկսում է էականորեն փոխվել: Այն ականա դառնում է ոչ այնքան ազատագրական գաղափարների տարածող, որքան իրար հաջորդած ազգային աղետների արձագանք: Այդ մասին շատ որոշակի է խոսել Գրիգոր Զոհրապը 1913-ին Կ. Պոլսում տեղի ունեցած Դանիել Վարուժանի «Հեթանոս երգեր» գրքին նվիրված ասուլիսում: Գրական նոր սերնդի առջև ծառայած այդ ծանր վիճակի վերաբերյալ Զոհրապն իր ելույթում ասում է. «...Հայ եկեղեցույն մեջ մկրտութիւնը եւ կնունքը միմիայն ջուրով չըլլար. երբեմն հուրով ու սուրով ալ կը կատարուի. նահատակուած երեխաներուն մկրտութիւնը այսպէս է: Նոր սերունդին գրականութիւնը ճիշդ այս դրոշմը, այս կնիքը կը կրէ իր վրան. **ամեն ինչ տառապանք է հոն. ամեն ինչ տառապանք եւ բողոք: Հայկական ջարդերու ականատես գրականութիւնն է. միտքերը՝ մռայլ, բառերը՝ դաշոյնի պէս փայլատակող, մահահոտ եւ արիւնաներկ գրականութիւն հայկական ճակատագրին պէս**»⁹ (ընդգծումը – Ա. Ա.):

Ինչպես մեր քաղաքական ու ազգային կյանքում, այնպես էլ հայ գրականության համար մի բեկունձային շրջան էլ սկսվեց մեծամասնականների մուտքով Հայաստան: Տնտեսական, սոցիալա-

⁹ Գր. Զոհրապ, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Եր., 2004, էջ 241:

կան, գիտական ու կրթական առաջընթացներին զուգահեռ, ցավոք, հեղափոխական շատ կարգախոսներ այդպես էլ մնացին թղթի վրա, ի մասնավորի՝ ժողովուրդների հավասարության ու պատմական արդարության հարցերը, որոնք խեղվեցին ինչպես համաշխարհային հեղափոխության սին նպատակների, այնպես էլ կրեմլյան խարդավանքների պատճառներով: Առաջին տարիների հեղափոխական ոգևորություններից հետո բնական դարձան այն ընդվզումները, որոնք դրսևորվեցին հատկապես մտավորականության շրջանակներում ու մի շարք գրողների երկերում՝ կապված կուսակցական ոլորտների կողմից ցուցաբերված բռնությունների ու սահմանափակումների հետ:

Ակսել Բակունցի՝ 1930-ական թվականներին գրած մի քանի պատմվածքներում («Ծիրանի փող», «Լառ Մարգար»), երեսունականների սկզբին Չարենցի գրած «Պատմության քառուղիներով», «Մահվան տեսիլ», «Դեպի լյառը Մասիս» և մի շարք այլ գործերում նորից առաջ քաշվեցին ազգային արժեքների, հայրենի երկրի անորոշ ճակատագրի, ինքնուրույնության, հայեցի մշակույթի արժևորման հարցեր:

Որպես քաղաքացիական համարձակության ու ազգային գործունեության դարակազմիկ դիրքորոշում՝ նորից հնչեց ազգային միասնության գաղափարը, այս անգամ Չարենցի՝ 1933-ին գրած «Պատգամ» մեզոստիքոսում, որտեղ միջնատառերով գաղտնագրված էր հայ ժողովրդի՝ բոլոր ժամանակներին բնորոշ «մեծահանճար» իմաստնությունը՝ «Ով հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է» թանձրացված ձևակերպմամբ: Նկատենք, որ աճող քաղաքական բռնությունների և անհատի պաշտամունքի սարսափի պայմաններում հեշտ չէր խոսել **ժողովրդի փրկության** մասին: Եվ սա այն տարիներին, երբ ազգի փրկության հարցը նոր կարգերի հաստատումով համարվում էր լուծված, երբ ամենուր գրվում ու ասվում էր, թե «բոլշևիկացունը» եղավ հայ ժողովրդի փրկության ուղին:

Ուրեմն հայ գրականությունն ստեղծող հայ գրողը ազգային ճշմարտության կրողն էր, ժողովրդի հերոսական ոգու կրողը, որի ապրած կյանքը ուսանելի է մնում իր շատ կողմերով նաև մեզ համար: Հիշենք Աբովյանի, Թումանյանի, Զոհրապի, Կ. Ջարյանի,

Չարենցի անունները, ովքեր «վազել են» (Կ. Չարյան) իրենց մեծ երազների ու գաղափարների հետևից, գրողներ, որոնց հավատավոր կյանքը ջահի նման վառվել է մեր պատմության լաբիրինթոսներում ու լույս տվել:

Ակսած 1700-ական թվականների կեսերից՝ հայ գրականություն է ստեղծվել նաև հայաշատ մի շարք օտար վայրերում (Պոլիս, Վենետիկ, Թիֆլիս) և այն էլ բավականին բարձր որակով, որն իր ընդգրկումներով ու հարցադրումներով շոշափում էր ընդհանրական համահայկական խնդիրներ՝ ցուցաբերելով տարաբնույթ դրսևորումներ:

Ավելի ուշ՝ XX դարի 20-ական թվականներից ձևավորված սփյուռքահայ գրականությունը բարձրացնում է կորսված հայրենի եզերքի նկատմամբ կարոտի բորբոքման, օտարության մեջ ազգային դիմագծի պահպանման, եղեռնի կազմակերպիչների մերկացման, նահատակների գործի շարունակման հարցեր: Սփյուռքահայ գրականությունը մեծ առաքելությամբ է օժտված: Շատ կարևոր է այն հանգամանքը, որ այդ գրականությունը արարվում է հայերենով: Լեզուն ազգը պահպանող առաջին գործոնն է: Հայ լեզուն հայ արյունն է, նույնն է թե՛ հայ հողն է, երկիրն է, հայ մարդն է: Եվ հայերենով գրված ու տպված ամեն մի գիրք անփոխարինելի արժեք է ազգապահպանման սուրբ գործի առումով: Հայերեն գրված գիրքը մեր միասնության զգացողության երաշխիքն է: Այն միասնության, որ պահում է յուրաքանչյուր ազգի, այն միասնության, որ մեր ժողովրդի հարատևելու միակ ձևն է, հայրենի երկրի, պատմական ճակատագրի պահպանման գրավականը: Այդ միասնությունը պահանջում է մեծ ճիգ, հավատ և նաև գոհողություն, որոնցով ապրել ու ապրելու է հայ ժողովուրդը թե՛ դրսում, թե՛ ներսում: Առանց դրա անհիմաստ կդառնա հայ պատմությունը, մեր ժողովրդի թափած արյունի համաշխարհային իմաստը: Առանց դրա կքանդվի մեզ վեր պահող ազգային ու կրոնական պատվանդանը: Այս ամենը լավ են գիտակցել մեր սփյուռքահայ գրողներից շատերը, երբ իրենց ստեղծագործություններում ոչ թե հակադրել են մեր լեզվի արևմտահայ և արևելահայ ճյուղերը, այլ դրանք լրացրել ու հարստացրել են մեկը մյուսով՝ համոզված, որ ուժեղ լեզուն կարող է նպաստել ուժեղ ժողովրդի և ուժեղ Հայաստանի ստեղծմանը:

Նկատենք, որ ինչպես օտարության մեջ, այնպես էլ պատմական մի երկար ժամանակաշրջանում հայրենի հողի վրա ստեղծված գրականությունն արարվել է ինքնուրույն պետականության մի քանի հարյուրամյա չգոյության պայմաններում, որը կրկնակի արժեքավոր է դարձնում այդ գրականությունը, քանի որ հայ գրողը ջանացել է բոլորքս պահել ազգային արժանապատվությունը և անգամ իր ստեղծագործություններով իրականացնել պետականության որոշ գործառույթներ՝ ժողովրդի միասնության, ազգային գաղափարախոսության, գործնական հայրենասիրության քայլերի մղման և այլ խնդիրներ իր վրա վերցնելով՝ անշուշտ չմերժելով հայ եկեղեցու կատարած մեծ դերը:

Հայ գրականությունը նաև վավերաթուղթ է, գեղարվեստական անփոխարինելի վավերաթուղթ: Մենք նաև նրանով ենք վերականգնում մեր անցյալի բազում իրողություններ, խորանում հայ մարդու մտածողության, գործունեության ու վարքի շատ հատկանիշների մեջ, հաղորդակից դառնում գալիքին: Այդ գրականությունը ճանաչողական արժեք ունի, այդ թվում՝ տարբեր ժողովուրդների միջև բարեկամական կապերի հաստատման առումով: Գրականությունը մշակութային արժեք է, ժողովրդի յուրատեսակ անձնագիր, գալիքին ուղղված պատգամախոս, հայ մտքի ու նպատակների տարածող, և մեր գրական գոհարների թարգմանությունները տարբեր լեզուներով նպաստում են օտարների կողմից հայ մարդու ու հայ երկրի, նրա հոգևոր ու ազգային արժեքների ճանաչմանն ու ընկալմանը: Բայց քիչ, շատ քիչ է թարգմանվում մեր դասական գրականությունը, իսկ մեզանում այն հայերեն գրեթե չի տպագրվում:

Մեր օրերում էլ հայ գրականությունը մի որոշ մասով մնում է հայ կյանքի ու ժողովրդական բաղձանքների արտահայտիչը: Մեր օրերում էլ այդ գրականությունը և նրան տրված արժևորումները էական նշանակություն ունեն ոչ միայն ժամանակակիցներիս, այլև գալիք նոր սերունդների համար: Ուրեմն գրականությունը նաև մեր ազգային կյանքի ու հայ մարդու ձևավորողը, ոգեշնչողն ու դաստիարակիչն է, հայ մարդու բարոյական, հոգևոր-մշակութային նկարագրի կերտողը:

Այս առումով անտեղի և բոլորովին սխալ են հնչում մի շարք վայ գրողների ու մտավորականների կողմից մեր ազգային որոշ ար-

ժեքների՝ հետին թվով տրվող գնահատականները: Խոսենք օրինակներով:

Մի քանի ամիս առաջ Ծաղկաձորում երիտասարդ գրողների հավաքից հետո՝ մայիսի 24-ի հեռուստաթերթերից մեկում, մի նորաթուխ երիտասարդ գրողի՝ Կարեն Անտաշյանի կողմից հնչեցվում էր այն միտքը, թե ժամանակակից գրականությունը չի ընդունում բարոյախոսությունը, թե այն դաստիարակիչ դեր չպիտի ունենա, և որ ոչ մի արտառոց բան չպիտի տեսնել նրանում, որ ստեղծվող գրականությունը լեցուն է անբարոյական պատկերներով ու ապազգային գաղափարախոսությամբ: Ցավոք, Անտաշյանը բացառություն չէ:

Այսօր ժխտողական վերաբերմունք է ցուցաբերվում մեզանում սրբացված նաև ազգային այլ արժեքների նկատմամբ: Այսպես, դարեր շարունակ մեր եկեղեցին ու գրականությունը սրբացրել են Վարդանին ու Վարդանանց պատերազմը: Բայց արի ու տես, որ վարկաբեկվում է 451-ին տեղի ունեցած Ավարայրի ճակատամարտը, թե իբր այն միայն ու միայն բարոյական հաղթանակի նման մի բան է եղել: Մի ներքին «հպարտությամբ» ջանում են համոզել, որ հայերը պարտվել են, ու որպես ապացույց «վկայակոչում» են մեր պատմիչ-գրողներին՝ անտեսելով, որ այդ նույն մատենագիրները հազար անգամ ավելի հավատարիմ են մնացել այդ ճակատամարտի **ներքին խորհրդին ու պատմականությանը**, որոնցով հայ ժողովուրդը և նրա առաջնորդ Վարդանը հաստատեցին մեր հարատևման միակ գոյաձևը՝ կռվելով, պայքարելով, դիմադրելով ու միասնությամբ ապրելու եղանակը, որ նաև Խաչատուր Աբովյանն է ձևակերպել իր համճարեղ վեպով՝ պայքար ամեն մի բռնության ու նվաճման դեմ՝ ուն կողմից էլ այն լինի, և երբ էլ այն դրսևորվի: Իսկ որ հայերը V դարում իրոք հաղթել են երկիր մտած նվաճողներին, դիմենք պատմական փաստերից միայն մեկին, որի մասին գրում է ականատեսը՝ Եղիշեն. «... Իսկ այդ՝ երկու և երեք կռիվների մեջ ինքը՝ Տերը, մեծ զորությամբ օգնեց այնպես, որ քաջության անուն ժառանգեցինք և արքունի զորքը չարաչար ջարդեցինք, մոզերին էլ անողորմ կերպով կոտորեցինք և **կռապաշտության պղծությունը մի քանի տեղերից սրբեցինք, թագավորի անօրեն հրամանը ջնջեցինք – ոչնչաց-**

րինք, ծովի խռովությունն իջեցրինք, լեռնացած ալիքները դաշտացան, բարձրադեզ փրփուրն սպառվեց, գազանացած գայրույթը դադարեց»¹⁰ (ընդգծումը - Ա. Ա.): Եվ սա դեռ մինչև Ավարայրի ճակատամարտը: Ահա այսպես հայ գրականության մեջ սկզբնավորվել է հայ նահատակ զինվորայլի կերպարը, որը հաճախ իր սուրբ մահը ընտրել է ուրախ սրտով և իր «արիության ու քաջության մեջ վախկոտություն չի խառնել»¹¹:

Հայտնի բան է, որ շատ ավելի հեշտ է հաղթել արտաքին թշնամուն, քան ներքին: Ներքին թշնամուն, որ կասկածն է, վախը, ոգու ու հավատի պակասը: Այն ճակատագրական վճիռը, որ կայացվեց ազգային զոյատևման առջև ծառացած երեք ուղիներից մեկի օգտին՝ **կռվելով ապրելու** և ոչ թե հնազանդությամբ կամ դիվանագիտությամբ, արդեն այդ ներքին թշնամուն հաղթելու ապացույցն է: Եղիշեի կողմից հնչեցված «Մահով մահը խափանելու»¹² պատգամը, Ավարայրի այդ ճակատամարտում ժողովրդի ընդունած վճիռը, երբ հայը որոշեց ապրել ու մահանալ հանուն իր երկրի, հենց այն մեծագույն հաղթանակն է, որ քիչ ժողովուրդների է տրված ու քիչ բանակների՝ վիճակված, այն հաղթանակը, որ ժողովրդին հասարակ զինվորից դարձրեց ռազմիկ, ընդ որում՝ այդ վճիռը տևական կենսաձև դարձավ, որի գեղարվեստական մարմնավորումը այնքան պատկերավոր ձևակերպել է Դ. Դեմիրճյանն իր «Վարդանանք» վեպում. «...ժողովրդական դիմադրությունը ծավալվեց, սկսեց ամեն կողմից հարվածել պարսից զորաբանակին, ցերեկային հարվածներին հաջորդեցին գիշերայինները: Ապա սկսեցին զգզգել թշնամուն, բաժան-բաժան արին, զցեցին իրենց հետևը լեռներն ու կիրճերը... Հայոց աշխարհի ձորերից ու դաշտերից խունք-խունք, մենակ, երբեմն և ստվար զանգվածներով գալիս էին գյուղացիներ զինված ամեն ինչով... գալիս էին անվերջ, սպառնալիորեն անվերջ, համալրում և զորացնում էին կռվող զորամասերը: **Այդպես անցան օրեր, տարիներ, անցան դարեր»¹³** (ընդգծումը - Ա. Ա.): Հենց այս կենսաձևն է, որ հիմք

¹⁰ Եղիշե, Վարդանանք պատմությունը, Եր., 1958, էջ 94:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 93:

¹² Նույն տեղում, էջ 98:

¹³ Դ. Դեմիրճյան, Վարդանանք, Եր., 1968, էջ 555, 557:

դրեց վահանյան, ինչպես և գալիք բոլոր ընդվզումներին ու կռիվներին, որ իմաստնություն դարձավ հայության համար, և որը այնքան սպառնիչ է ձևակերպել մեր մի ուրիշ գրողը՝ Շահան Շահնուրը. «Կռիւը սրբազան բան է, ճակատամարտը երբեմն նոյնիսկ օգտակար. անոնցմէ ազգ մը դուրս կուգայ պարտուած կամ յաղթական, սակայն երկու պարագային ալ դուրս կուգայ»¹⁴:

Մեզանում լավ է ասված. ճշմարիտ գիրքը այն գիրքն է, որի ասածը կարելի է երգել: Այդ կռիվը՝ Ավարայրի ու դարերի հին կռիվը չէ՞, որ հենց գրականության տեսքով երգ է դարձել համայն հայության համար, և այդ հավերժական երգի մեջ չէ՞ արդյոք «ճշմարտորեն անփոփված» (Դ. Դեմիրճյան) բոլոր «վարդանանց» երթը:

Անհեթեթ է նաև այն պնդումը (նույնպես հայկական հեռուստատեսերում հնչած), թե հայ ժողովուրդը Սարդարապատում հաղթանակ չէր տանի, եթե Արաքսի վարարման պատճառով թուրքական զնդերի մի մասը այն ափին չմնար: Սա էլ վայ պատմաբանների մոգոնած կեղծիքն է: Մինչդեռ մեր գրականության մեջ իրավացիորեն գրվել է. «...Այն օրը Սարդարապատը գոռաց և վայեց: ... Ամբողջ դաշտը հանկարծ կատաղած տեղից շարժվել էր և ցատկոտ լցված՝ նետվել առաջ»¹⁵: Ասել է թե՛ ծավալվել է համաժողովրդական ընդդիմություն, որի դեմ ոչ մի ուժ չէր կարող կանգնել՝ այդ հորդաները անցած լինեին գետը, թե ոչ:

Իսկ ո՞վ է այսօրվա գրականության հերոսը, ո՞վ է այսօրվա գրականության գեղագիտական իդեալի կրողը՝ աշխատող, արարող մարդը, ազնիվ մարդը, գիտնակա՞նը, մտավորակա՞նը, զինվորը.... Ցավոք, ո՛չ: Մեծ մարդկանց, մեծ հոգիների, հերոս մարդկանց պատկերավորումները, մի բան, որ այնքան բնորոշ էր ռոմանտիզմի գրականությանը, ժամանակակից գրականության էջերում գնալով նվազում են: Բայց առանց ռոմանտիզմի, որքան էլ որ հոգսերի բեռի տակ կքած է ժամանակակից մարդը, տխուր, շատ տխուր է կյանքը: Ասենք նաև, որ առանց ռոմանտիզմի չի կարող վերափոխվել ինքը՝ կյանքը: Վերանում են նաև բարու ու չարի սահմանները: Գրականության ժամանակակից միտումները

¹⁴ Շ. Շահնուր, Նահանջը առանց երգի, Բեյրութ, 1981, էջ 123:

¹⁵ Կ. Զարյան, Նավը լեռան վրա, Եր., 1985, էջ 157-158:

ուղղված են դեպի աշխարհի ավելի գլոբալացված հարցերը, քան տեղային ու ազգային հրատապ խնդիրները: Այդ գրականությունը չունի ներքին համարձակություն անգամ շոշափելու այն սոցիալական աղաղակող խնդիրները, որոնցով լեցուն է մեր կյանքը: Մյուս կողմից, ընթերցող շրջանակների նվազումը, դասական գրականության տպագրության գրեթե իսպառ վերացումը, իսկապես մեծ գրողի ներկայության պակասը մեր օրերում այն խանգարիչ գործոններն են, որ իջեցնում են գրականության դերը մեր հասարակական-քաղաքական կյանքում, դրանով իսկ քիչ են նպաստում մեր պատմանշակութային արժեքների կայացմանը, ազգային նվիրումների համակողմանի իրականացմանը, այլ խոսքով ասած՝ **հայ ոգու հարատևմանը:**

Այս ամենով հանդերձ՝ ասենք, որ գեղարվեստական գրականությունը ազգային արժեք է մանավանդ հայերիս համար, շտեմարան՝ մտքի ու ոգեղեն թռիչքների, գեղագիտական իդեալների, լեզվական արտահայտչամիջոցների կարելի հնարավորությունների, հայ մարդու պատկերավոր մտածողության և զգացմունքների դրսևորումների ու սերունդների տևական երթի խթան: Ասել է թե՛ գրականությունն ու գիրքը ոչ թե նյութեղեն, այլ **ոչ նյութեղեն**, մեծ, շա՛տ մեծ արժեքներ են, որոնք պետք է յուրացվեն, պահպանվեն ու պատգամվեն: Չէ՞ որ հայ դասական գրականությունն իր մեջ հավերժական պայքարի ոգի է կրում՝ մեկ անգամ ևս հաստատելով հերակլիտյան բնութագրումը, թե պայքարը ամեն ինչի հայրն է: Եվ եթե մենք պատկերավոր ասում ենք, որ հայ կյանքի բոլոր ճակատներում, որպես հավերժի զինվորներ, կռվել են նաև մեսրոպյան երեսունվեց տառերը, ապա կարող ենք ասել, որ այդ զորագնդի հրամանատարներից մեկն էլ հայ գրականությունն է եղել: Ուրեմն մեր գրականությունը այն անփոխարինելի միջոցն է, որը նյութը մտքի է այլափոխում, միտքը՝ ապրումի, ապրումը՝ արվեստի, այլ խոսքով՝ ոգեղենացնում է նյութը, իրականացնում ու գեղակերտում ազգին հուզող լուսե երազը:

Artsrun Avagyan – *The historical, cultural, and national value of Armenian literature.* – Literature is a device where substance transforms into thought, thought into emotion and emotion into art. In other words, literature

spiritualizes the substance, makes dreams come true, and carves the haunted vision. Armenian literature is the true reflection of the spiritual, emotional, intellectual values that are characteristic of Armenian identity. It expresses the national contours through art. For centuries it has served as an impetus for shaping Armenian secular mindset, has spread enlightening ideas as well as backed the fulfillment of national aspirations, trying to answer such vital questions as who Armenians are, where have they come from, where are they going.

Irrespective of what subject an Armenian writer might dwell upon, the concern and preoccupation about his country's destiny have always been present in his works. The tragic events throughout centuries have forced the Armenian writer to **“make a mournful speech” (Khorenatsi)**, sing about the tedium of **“drab existence” (Charente)**, write words of imprecation. Still, Armenian literature is a Christian nation's literature full of biblical commandments, kind and honest stimuli, characterized by high moral ideology. One of the main concerns of Armenian literature has been the promulgation of aspiration for freedom which is clearly reflected in Khorenatci's formula of **“staying in one and the same enclosure”** as well as in the portrayals of the “Sasuntsi Davit” epic and in many other literary works.

Due to the ongoing social, political and national turmoil, Armenian literature has always sought to utter the voice of truth, while the Armenian writer has always been in pursuit of his ideals and dreams burning his life like a torch in the tricky labyrinths of Armenian history. A large amount of Armenian literature has been created under non-existent Armenian statehood. This factor makes the Armenian literature even more valuable as it took the mission of fulfilling some functions of statehood. Armenian literature is a valuable document which serves as a communicator of the past, present and future. It is also a spiritual, cultural and national value, the assertion of an Armenian's identity that by fighting, struggling creates a form of existence.

Арцрун Авакян – *Культурноисторическое и национальное значение армянской литературы.* – Литература – средство, перевоплощающее материю в мысль, мысль в переживание, переживание – в искусство,

иными словами, одухотворяется материя, сбывается мечта, обретает плоть навязчивое видение. Армянская литература – средоточие духовных, эмоциональных и интеллектуальных ценностей армянского народа, выраженных с национальной самобытностью. Она веками стимулирова-

ла наше мирское мышление, распространяла просветительские идеи, поддерживала воплощение народных чаяний, стремилась ответить на вопрос: кто мы, откуда мы пришли и куда направляемся.

Независимо от того, о ком или о чем писали армянские авторы, центральной проблемой для них была и остается судьба отечества. Трагические события, длящиеся веками, вынуждали их “говорить скорбное слово” (Хоренаци), петь “об унылых серых буднях” (Чаренц), произносить проклятия. Тем не менее, армянская литература – это литература христианского народа и потому заряжена библейскими заветами, идеями добра, благородства, красоты, и характеризуется высоконравственной идеологией. Одной из задач армянской литературы было распространение свободолобивых устремлений, воплощенных в формулировке Хоренаци “объединиться в едином национальном пристанище”, в образах эпоса “Давид Сасунский” и других художественных произведений.

Армянская литература, согласно с перипетиями общественной, политической и национальной жизни, всегда стремилась высказать правдивое слово, а армянский писатель “устремлялся” за своей высокой мечтой и идеями, самоотверженно зажегши свою жизнь словно факел в лабиринтах нашей истории. Значительная часть армянской литературы создавалась в условиях отсутствия государственности, и это делает ее вдвойне ценной, так как она брала на себя ряд функций государства. Армянская литература – ценный исторический документ, связывающий нас с нашим прошлым, настоящим и будущим. Она также культурно-духовное и национальное достояние, подтверждение идеи выживания через борьбу, сражение, созидание.